

EWA HALICKA, KRYSZYNA REJMAN¹

WZORCE SPOŻYCIA ŻYWNOŚCI W POLSCE

Abstrakt. Celem przedstawionej analizy jest ukazanie przemian we wzorcach spożycia żywności w Polsce. Wykorzystano dane z bilansów żywnościowych z lat 1990–2008, a z badań budżetów gospodarstw domowych – z lat 2000–2008. Analiza danych bilansowych wykazała, że główne zmiany we wzorcu spożycia dokonały się w latach dziewięćdziesiątych, po czym w kolejnej dekadzie przekształcenia w strukturze i poziomie konsumpcji uległy utrwaleniu. Z żywieniowego punktu widzenia pozytywnie należy ocenić wzrostową tendencję w spożyciu owoców i ryb oraz spadkową w przypadku tłuszczów zwierzęcych i cukru. Niekorzystnymi zmianami było zmniejszenie spożycia mleka i przetworów oraz wzrost spożycia tłuszczów ogółem. Z badań budżetowych wynika, że po 2000 roku konsumpcja żywności w gospodarstwach domowych uległa ograniczeniu. Zmniejszyło się spożycie produktów zbożowych, ziemniaków, grupy produktów mleczarskich, jaj, tłuszczów ogółem i tkankowych zwierzęcych, grupy świeżych i przetworzonych owoców i warzyw, owoców z przetworami oraz grupy cukier, miód, dżem i słodczyce. Wzrosła natomiast konsumpcja mięsa i ryb wraz z przetworami, jogurtów i serów, masła, soków oraz wód. Wykazano, że wzorzec konsumpcji w gospodarstwach domowych najsilniej determinuje ich sytuacja dochodowa oraz cechy społeczno-ekonomiczne, a w najmniejszym stopniu klasa miejscowości zamieszkania.

Słowa kluczowe: konsumpcja żywności, wzorzec spożycia, bilanse żywnościowe, budżety gospodarstw domowych

WPROWADZENIE

Zmiany w poziomie i strukturze spożycia żywności w krajach przechodzących transformację systemową w latach dziewięćdziesiątych miały szczególnie dynamiczny charakter. Na wybór żywności i sposób odżywiania konsumentów w otwartym systemie gospodarczym, determinowany przez kompleks czynników o charakterze bodźców, hamulców lub warunków, zaczęły oddziaływać

¹ Autorki są pracownikami naukowymi Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie (e-mail: ewa_halicka@sggw.pl; krystyna_rejman@sggw.pl).

czynniki związane z budową rynku, a zwłaszcza aspekty podaży i marketingu. Jednak z uwagi na poważne konsekwencje zdrowotne rozwój konsumpcji nie powinien być jedynie procesem żywiołowym, pozostającym poza kontrolą nauki i polityki wyżywienia ludności. Monitoring spożycia żywności, pozwalający na rozpoznanie wzorców konsumpcji, tendencji i prawidłowości, jest niezbędny, aby reagować na procesy niepożądane z żywieniowo-zdrowotnego punktu widzenia oraz podejmować działania zmierzające do modyfikacji spożycia w kierunku prozdrowotnego modelu.

WZORCE SPOŻYCIA ŻYWNOŚCI

Wzorzec spożycia żywności jest empirycznie stwierdzoną, rzeczywistą i społecznie respektowaną konstrukcją. Ukazuje poziom, strukturę i sposoby konsumpcji wraz z ich determinantami, utrwalone i powtarzające się masowo w określonych warunkach społeczno-ekonomicznych, a powstające w wyniku zachowań konsumpcyjnych ludności. Wzorzec odzwierciedla preferencje i przyzwyczajenia konsumentów wobec żywności oraz tradycje i nawyki żywieniowe. Model spożycia natomiast jest teoretyczną koncepcją konsumpcji, w powiązaniu z jej rolą, funkcjami i uwarunkowaniami, dotyczącą przyszłości, wyrażającą specyficzne cele do osiągnięcia w bliższej lub dalszej perspektywie czasowej. Model spożycia powinien być odzwierciedleniem celów i zaleceń żywieniowych, ale też powinien uwzględniać możliwości podażowe gospodarki, zwyczaje i preferencje ludności. Jest to więc układ spożycia żywności, do którego należy dążyć za pomocą odpowiedniej polityki wyżywienia, realizowanej w harmonii z polityką gospodarczą, rolną, społeczną, handlową i edukacyjną.

Należy zaznaczyć, że w ekonomice konsumpcji reprezentowane są także odmienne poglądy, gdyż modelem nazywa się zaistniałą strukturę spożycia czy też jej wzorzec. Jednak większość autorów modele i wzorce konsumpcji interpretuje w przedstawiony sposób (tak też przyjęto w dokonanej analizie), gdyż jest to konieczne do przewidywania konsumpcji, mimo braku obiektywnych kryteriów wyróżniania tych pojęć [Kos 1980, Wiszniewski 1983].

Znajomość wzorców konsumpcji żywności pozwala trafnie antycypować kierunki przyszłych zmian spożycia żywności i właściwie je modelować. Zwłaszcza należy mieć na uwadze wzorce konsumpcji żywności w określonych grupach konsumentów, spełniające modelową rolę dla innych grup, na przykład:

- spożycie żywności w najzamożniejszych gospodarstwach domowych wzorcem dla konsumentów o niższych dochodach,
- spożycie żywności typowe dla ludności z terenów silnie zurbanizowanych wzorcem dla ludności z małych miast, terenów wiejskich i regionów odległych od wielkomiejskich środowisk,
- spożycie żywności w państwach o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego wzorcem dla ludności państw o niższej stopie życiowej, ale podobnych warunkach przyrodniczych, społeczno-gospodarczych, preferencjach i tradycjach w zakresie podstawowej żywności.

Porównania międzynarodowe odgrywają dużą rolę w obrębie ugrupowań gospodarczych państw, w dobie globalizacji, rozwoju wymiany międzynarodowej (w zakresie żywności, licencji, nowych technologii), turystyki, przepływu informacji itp.

Wzorzec konsumpcji spełnia głównie funkcję poznawczą i rejestrującą, natomiast model konsumpcji – funkcję kreującą [Wiszniewski 1983]. Obydwie konstrukcje pełnią funkcje informacyjne i edukacyjne, gdyż przez odpowiednie działania w obszarze polityki żywienia można kreować prozdrowotne zachowania żywieniowe konsumentów, niezbędne w profilaktyce chorób dietozależnych i warunkujące ograniczenie ich występowania. Systematyczny nadzór nad sytuacją żywnościową kraju oraz zdrowotną jego mieszkańców stanowi podstawę do formułowania i realizowania polityki żywienia ludności [Halicka i Kowrygo 2009].

MATERIAŁ BADAWCZY

Do analizy wzorców spożycia żywności w Polsce wykorzystano dane pochodzące z badań Głównego Urzędu Statystycznego, realizowanych z wykorzystaniem dwóch metod – metody bilansów żywnościowych, których analiza posłużyła za tło do przedstawienia wzorców konsumpcji, wynikających z drugiej metody – budżetowej, ukazującej zróżnicowanie spożycia w gospodarstwach domowych.

Ze względu na różnice w metodyce badawczej danych, pochodzących z obydwu źródeł, nie należy ich poddawać bezpośrednim porównaniom. Konsumpcja oszacowana na poziomie bilansów odzwierciedla roczne spożycie w jednostkach naturalnych (kilogramach, litrach, sztukach) w przeliczeniu na jednego mieszkańca kraju. Wielkość ta jest wynikiem obliczeń, uwzględniających wielkość krajowej produkcji danego surowca żywnościowego, eksportu, importu, zużycia na cele nieżywnościowe oraz strat i ruchu zapasów. Dane uzyskiwane metodą bilansową, mimo iż określane są jako przeciętne spożycie, właściwie ukazują podaż żywności rozumianą jako żywność potencjalnie dostępną do spożycia dla jednej osoby w danym państwie. W przeprowadzonej analizie zmian wzorca konsumpcji żywności w Polsce w latach 1990–2008 uwzględniono 10 podstawowych grup produktów żywnościowych, wyrażonych w postaci surowca, tj. produkty zbożowe, ziemniaki, warzywa, owoce, cukier, mięso i podroby, ryby, mleko, jaja, tłuszcze ogółem, oraz w podziale na tkankowe tłuszcze zwierzęce, roślinne i masło.

Drugim źródłem danych wykorzystanym do analizy wzorców spożycia były wyniki reprezentatywnych badań budżetów gospodarstw domowych, realizowanych corocznie przez GUS. Badania te dostarczają szczegółowych danych o wielu aspektach funkcjonowania gospodarstw domowych w Polsce. Od 1993 roku prowadzone są według w miarę jednolitej metodyki, którą dostosowano do nowych warunków funkcjonowania społeczeństwa po transformacji, m.in. uwzględniając sześć zamiast czterech kategorii społeczno-ekonomicznych gospodarstw. Liczebność badanych gospodarstw z poszczególnych grup społecz-

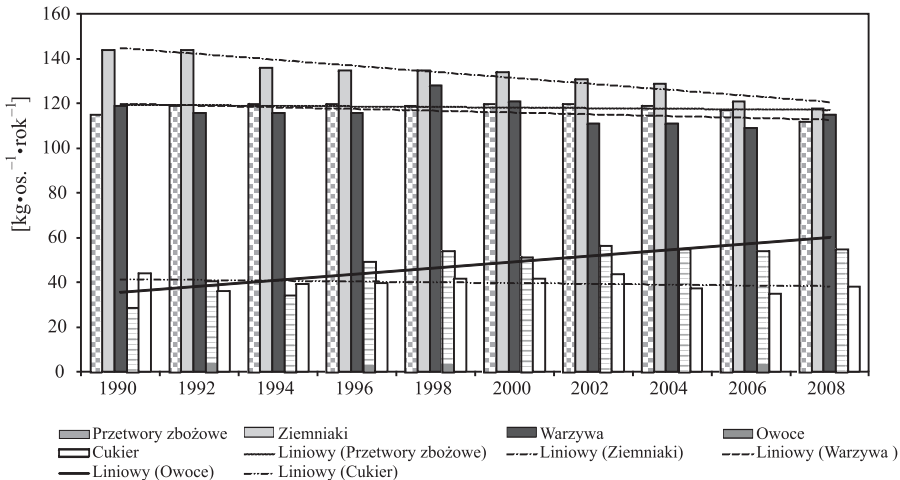
no-ekonomicznych jest odzwierciedleniem ich struktury w populacji kraju. Przykładowo w 2008 roku liczba gospodarstw pracowników wyniosła prawie 18,7 tysiąca, emerytów i rencistów – ponad 12,8 tysiąca, pracujących na własny rachunek – blisko 2,5 tysiąca, oraz rolników – 2 tysiące.

Do przedstawionej analizy wzorców spożycia żywności w gospodarstwach domowych wykorzystano dane z badań budżetowych z lat 2000 i 2008. Reprezentacja badanych podmiotów liczyła w tych latach odpowiednio 36,1 tysiąca i 37,4 tysiąca. Analizę wzorców konsumpcji przedstawiono w postaci opisowej oraz tabel i wykresów.

WZORZEC SPOŻYCIA ŻYWNOCI W POLSCE W LATACH 1990–2008 WEDŁUG DANYCH BILANSOWYCH

Analiza danych bilansowych wykazuje, że od początku lat dziewięćdziesiątych najwyższe spożycie, przekraczające $100 \text{ kg}\cdot\text{os.}^{-1}$ rocznie dotyczyło ziemniaków, przetworów zbożowych oraz warzyw. W 2008 roku roczne spożycie tych trzech grup produktów żywnościowych było zbliżone i wynosiło odpowiednio: 118, 112 i $115 \text{ kg}\cdot\text{os.}^{-1}$. Należy podkreślić, że w przeciwieństwie do przetworów zbożowych i warzyw, których spożycie w badanym okresie charakteryzowało się niewielkim trendem spadkowym, spożycie ziemniaków zmniejszyło się o 20% (tabela 1). Znaczący spadek konsumpcji (o 13%) odnotowano także w przypadku drugiego produktu węglowodanowego, tj. cukru (rysunek 1).

Wśród produktów pochodzenia roślinnego wyraźnym trendem wzrostowym charakteryzowały się owoce i przetwory oraz tłuszcze roślinne. Spożycie owo-

RYSUNEK 1. Spożycie przetworów zbożowych, ziemniaków, warzyw i owoców oraz cukru w Polsce w latach 1990–2008

FIGURE 1. Consumption of cereal products, potatoes, vegetables, fruits and sugar in Poland in 1990–2008

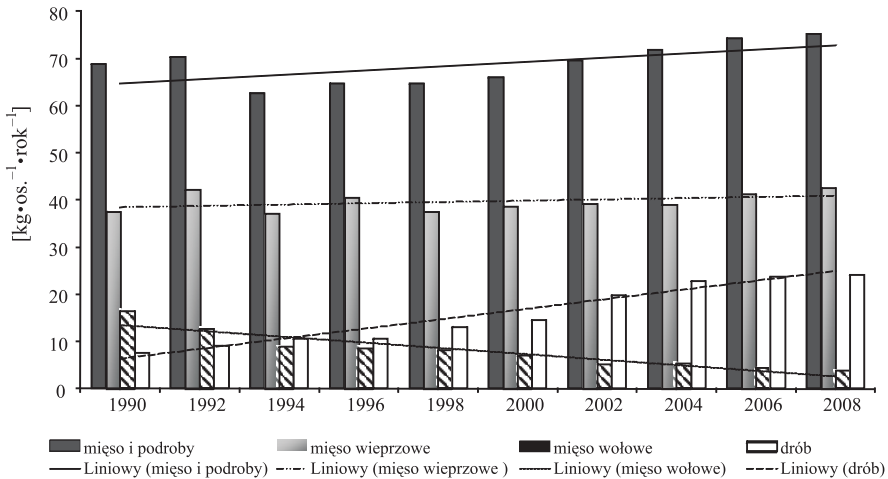
TABELA 1. Spożycie artykułów żywnościowych w latach 1990–2008 według danych bilansowych GUS [kg•os.⁻¹•rok⁻¹]TABLE 1. Food consumption 1990–2008 according to Central Statistical Office balance sheet data [kg•capita⁻¹•year⁻¹]

Wyszczególnienie	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2008/1990
Przetwory zbożowe	115	119	120	120	119	120	120	119	117	112	97,4
Ziemniaki	144	144	136	135	135	134	131	129	121	118	81,9
Warzywa	119	116	116	116	128	121	111	111	109	115	96,6
Owoce	29	40,7	34,6	49,7	54,3	51,6	56,7	55	54,4	55	189,7
Mięso i podroby	68,8	70,3	62,6	64,7	64,7	66,1	69,5	71,8	74,3	75,3	109,4
w tym: mięso wieprzowe	37,6	42,2	37,2	40,5	37,6	38,7	39,2	39,1	41,4	42,7	113,6
mięso wołowe	16,4	12,6	9	8,6	8,1	7	5,2	5,3	4,5	3,8	23,2
drób	7,6	9,1	10,6	10,6	13,1	14,5	19,8	22,9	23,7	24,1	317,1
Ryby i przetwory ^a	5,4	6,4	6,7	6,6	6,9	12,5	10,6	12	12,1	13,7	109,6
Tłuszcze w wadze handlowej	23,6	24,6	24,1	26,3	27,1	28,7	30,8	30,7	30,4	30,8	130,5
w tym: zwierzęce	8,2	9	7,4	7,1	7	6,7	6,7	6,6	6,1	6,4	78,0
roślinne	7,6	10,4	12,8	15,3	15,7	17,8	19,5	19,7	20	20,1	264,5
masło	7,8	5,2	3,9	3,9	4,4	4,2	4,6	4,4	4,3	4,3	55,1
Mleko krowie [l]	242	217	202	196	205	193	182	174	176	182	75,2
Jaja kurze [szt,]	190	173	146	175	177	188	211	211	214	205	107,9
Cukier	44,2	36,3	39,4	39,7	41,7	41,6	43,6	37,6	35,2	38,4	86,9

^a W przypadku ryb i przetworów współczynnik zmian obliczono dla 2008/2000.

ców w okresie 1990–2008 wzrosło prawie dwukrotnie, a tłuszczów roślinnych blisko 2,7-krotnie. Konsumpcja owoców ustabilizowała się już pod koniec lat dziewięćdziesiątych na poziomie około $55 \text{ kg}\cdot\text{os.}^{-1}\cdot\text{rok}^{-1}$, a tłuszczów roślinnych w całym omawianym okresie odznaczała się systematycznym wzrostem. Z punktu widzenia zdrowia ludności wzrost spożycia owoców należy ocenić pozytywnie. Jednak mimo odnotowanej poprawy jest ono stanowczo za niskie, najniższe wśród państw Unii Europejskiej, gdzie średnio w 2007 roku wynosiło $104 \text{ kg}\cdot\text{os.}^{-1}$, a największe, wynoszące ponad $150 \text{ kg}\cdot\text{os.}^{-1}$, charakteryzowało Luksemburg, Austrię i Grecję.

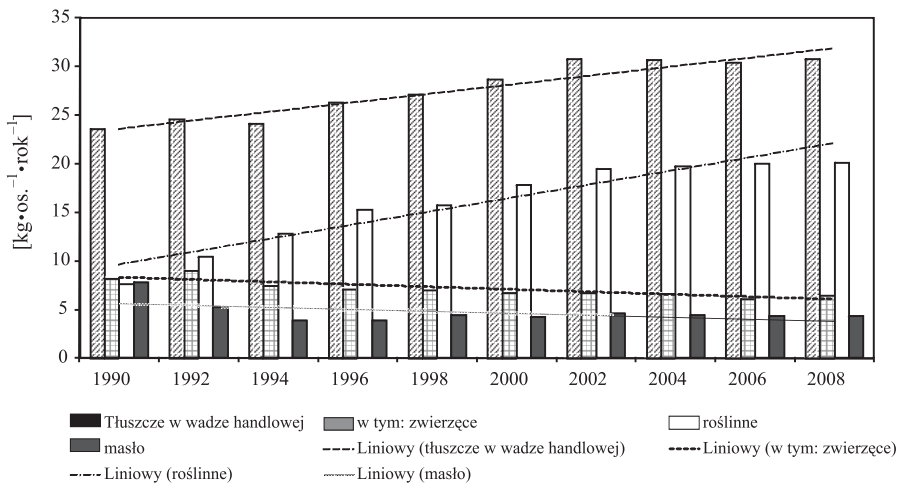
Po okresie stosunkowo niskiego spożycia mięsa – poniżej $65 \text{ kg}\cdot\text{os.}^{-1}$ w latach 1994–1998 (z najmniejszą wartością $61,9 \text{ kg}$), obserwowany był jego systematyczny wzrost – do ponad $75 \text{ kg}\cdot\text{os.}^{-1}$ w 2008 roku (rysunek 2). W konsumpcji statystycznego Polaka tradycyjnie dominuje mięso wieprzowe. Od 1994 roku na drugim miejscu w tej strukturze konsumpcji znajduje się drób, a na trzecim – mięso wołowe. Spożycie drobiu, w świetle danych bilansowych, w całym omawianym okresie dynamicznie wzrastało, a mięsa wołowego systematycznie spadało. Warto podkreślić, że największe zmiany we wzorcu konsumpcji dotyczyły właśnie tych dwóch grup produktów żywnościowych – spożycie drobiu wzrosło ponad 3-krotnie, mięsa wołowego zaś spadło prawie 5-krotnie (tabela 1).

RYSUNEK 2. Spożycie mięsa i podrobów w Polsce w latach 1990–2008

FIGURE 2. Consumption of meat and offal in Poland in 1990–2008

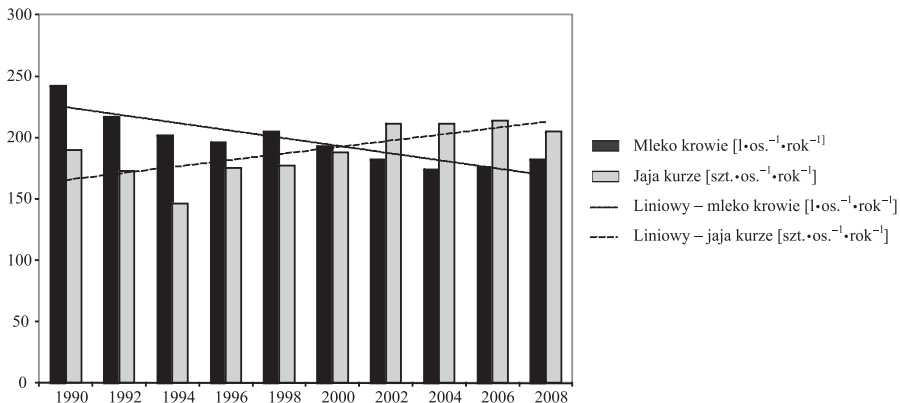
Jak wynika z rysunku 3, na zwiększenie o 30% w porównaniu do początku lat dziewięćdziesiątych konsumpcji tłuszczów miało wpływ rosnące spożycie tłuszczów roślinnych, które obecnie stanowią 2/3 spożycia tłuszczów ogółem. Statystyczny Polak konsumuje o połowę mniej masła i o 20% mniej tkankowych tłuszczów zwierzęcych niż w pierwszych latach transformacji rynkowej. Spożycie ryb w latach dziewięćdziesiątych, według GUS, kształtowało się na poziomie

RYSUNEK 3. Spożycie tłuszczów i ryb w Polsce w latach 1990–2008
 FIGURE 3. Consumption of fats and fish in Poland in 1990–2008

6,4 kg·os.⁻¹·rok⁻¹. W 2000 roku, według danych Morskiego Instytutu Rybackiego, wzrosło do około 12 kg·os.⁻¹·rok⁻¹, a w 2008 roku do około 14 kg·os.⁻¹·rok⁻¹.

Zdecydowanie niekorzystny, z punktu widzenia zdrowia publicznego, jest znaczny spadek konsumpcji mleka i jego przetworów. W świetle bilansów żywnościowych konsumpcja produktów mleczarskich (w wyrażeniu surowcowym) w 2008 roku wynosiła 182 l·os.⁻¹, czyli 75% poziomu z 1990 roku. Najniższe spożycie zanotowano w latach 2004 i 2005 – zaledwie 174 l·os.⁻¹ (rysunek 4). W przypadku jaj kurzych w analizowanym okresie odnotowano kilkuprocentowy wzrost spożycia, które w 2008 roku wyniosło 205 szt.·os.⁻¹. Warto zauważyć, że w połowie lat dziewięćdziesiątych miało miejsce głębokie załamanie konsumpcji tych produktów – do poziomu około 150 szt.·os.⁻¹ (o 30% niższy niż obecnie).

RYSUNEK 4. Spożycie mleka i jaj w Polsce w latach 1990–2008
 FIGURE 4. Consumption of milk and eggs in Poland in 1990–2008

WZORCE SPOŻYCIA ŻYWNOŚCI W GRUPACH SPOŁECZNO-EKONOMICZNYCH GOSPODARSTW DOMOWYCH

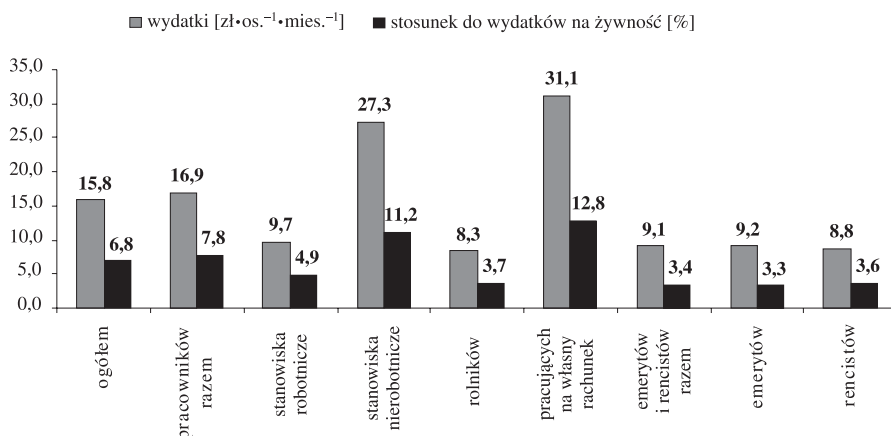
W Polsce, według danych Spisu Powszechnego z 2002 roku, było 13,3 tysiąca gospodarstw domowych, czyli o 11,4% więcej niż w poprzednim badaniu, w 1988 roku (prawie 12 tys.), przy czym przeciętna liczba osób w gospodarstwie zmniejszyła się z 3,10 do 2,84. Według danych z badań budżetowych GUS, miesięczne wydatki na żywność i napoje bezalkoholowe na osobę w gospodarstwach domowych ogółem w 2008 roku wynosiły przeciętnie 231,14 PLN, co stanowiło 25,6% całkowitych wydatków. Udział ten różnił się w zależności od typu społeczno-ekonomicznego gospodarstwa domowego. Największy był w gospodarstwach rolników oraz rencistów, odpowiednio 32,7 i 31,4%. W gospodarstwach emerytów oraz pracowników na stanowiskach robotniczych udział wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe był zbliżony i wynosił około 28%. Najmniejszy odsetek odnotowano w 2008 roku – w gospodarstwach pracujących na własny rachunek wynosił on 20,3%, a w gospodarstwach pracowników na stanowiskach nierobotniczych – 20,9%.

Na samą żywność gospodarstwa domowe wydały statystycznie 212 PLN średnio miesięcznie, co odpowiada 23,4% łącznych wydatków. Największy udział w wydatkach na żywność miało mięso (około 62 PLN, tj. prawie 30% wydatków żywnościowych w gospodarstwach ogółem). Najwięcej na mięso wydawały gospodarstwa emerytów (76 PLN) oraz rolników (około 73 PLN). Na pieczywo i produkty zbożowe przeciętnie wydawano około 38 PLN (tj. 18% wydatków na żywność ogółem), jednak najwięcej w gospodarstwach emerytów i rencistów. Na trzecim miejscu pod względem wysokości wydatków znajdowało się mleko i jego przetwory (około 34 PLN, tj. 16% wydatków na żywność w gospodarstwach ogółem).

Miesięczne spożycie żywności w postaci zagregowanych grup produktów w gospodarstwach domowych ogółem i w poszczególnych grupach społeczno-ekonomicznych w 2008 roku przedstawiono w tabeli 2. Wynika z niej, że w gospodarstwach emerytów i rencistów oraz rolników odnotowano większe wartości spożycia (odpowiednio dla 10 i 8 produktów żywnościowych lub ich grup) niż w gospodarstwach pracowników i pracujących na własny rachunek. W 2008 roku w pierwszej grupie gospodarstw ta obserwacja dotyczyła spożycia drobiu i jego przetworów, ryb i ich przetworów, produktów mleczarskich (w przeliczeniu na mleko), jaj, tłuszczów ogółem, w tym masła oraz olejów i tłuszczów roślinnych, owoców i warzyw wraz z ich przetworami. W gospodarstwach domowych rolników były to: produkty zbożowe, w tym pieczywo, mięso i przetwory ogółem, mleko, tkankowe tłuszcze zwierzęce, ziemniaki oraz grupa produktów o dużej zawartości cukrów prostych i sacharozy – cukier, dżem, miód i słodczyce.

Te zaskakująco duże wartości spożycia żywności w gospodarstwach emerytów i rencistów oraz rolników są zjawiskiem występującym w badaniach budżetowych od lat i wynikają z założeń metodycznych tych badań. Przede wszystkim nie uwzględnia się w nich spożycia poza domem, tj. w sektorze usług gastronomicznych, miejscach zakupu żywności, spożycia w innych gospodarstwach domowych (np. u rodziców czy dziadków). Konsumpcja w lokalach gastronomicz-

nych określana jest wyłącznie w postaci kosztowej. Tymczasem w obydwu typach gospodarstw notuje się od dwu- do czterokrotnie niższe wydatki na spożycie poza domem i tak samo mniejszy ich udział w całościowych wydatkach żywnościowych w porównaniu do pozostałych rodzajów gospodarstw (rysunek 5). W 2008 roku najniższe wydatki na żywność w gastronomii charakteryzowały gospodarstwa rolników, najwyższe zaś – gospodarstwa pracujących na własny rachunek i wynosiły odpowiednio 8,3 i 31,1 zł·os.⁻¹·mies.⁻¹. Udział tych wydatków w wydatkach na żywność ogółem zmienił się w zakresie od 3,4 do 12,8%, odpowiednio w gospodarstwach emerytów i rencistów oraz pracujących na własny rachunek. W gospodarstwach rolników udział ten był także bardzo mały – 3,7%. O realizacji prawie całości wyżywienia we własnych domach w przypadku gospodarstw rolniczych i emerytów i rencistów świadczy także fakt, że wśród grup produktów o wysokim spożyciu znajdują się typowo kulinarne artykuły.

RYSUNEK 5. Miesięczne wydatki gospodarstw domowych na usługi gastronomiczne i ich relacja do wydatków na żywność i napoje bezalkoholowe w 2008 roku

FIGURE 5. Monthly expenditure of households on catering services and ratio [%] in overall expenditures on food and non-alcoholic drinks in 2008

Źródło: Badania budżetów gospodarstw domowych w 2008 r. oraz obliczenia własne.

Kolejną przyczyną wykazywanego wysokiego spożycia żywności w gospodarstwach emerytów i rencistów oraz rolników jest fakt, że w realizowanym w wielu z nich żywieniu uczestniczą osoby spoza tych gospodarstw, zwłaszcza młodsze pokolenia. Można ponadto przypuszczać, że w tych rodzajach gospodarstw straty żywności są większe, m.in. z powodu żywienia zwierząt produktami żywnościowymi kupowanymi dla ludzi czy z powodu mniejszej gospodarności w zakresie wykorzystywania żywności z samozaopatrzenia.

Duże samozaopatrzenie jest od lat cechą charakterystyczną żywienia w Polsce. Było tak w okresie gospodarki centralnie planowanej i tak jest obecnie. Duży udział żywności z własnej produkcji cechuje wiejskie gospodarstwa domowe, zwłaszcza w rolniczych jest ono kilkakrotnie większe niż w pozostałych rodzajach gospodarstw [Gutkowska 2000, Kowrygo i in. 2000, Chmielewska 2002,

TABELA 2. Miesięczne spożycie żywności w gospodarstwach domowych ogółem i w grupach społeczno-ekonomicznych w Polsce w 2008 roku [kg•os.⁻¹] oraz zmiana spożycia względem 2000 roku [%]

TABELA 2. Monthly food consumption in total households and socio-economic groups in Poland in 2008 [kg•capita⁻¹] and ratio 2008/2000 [%]

Wyszczególnienie	Jednostka	Gospodarstwa domowe						
		ogółem	pracowników		rolników	pracujących na własny rachunek	emerytów i rencistów	
			razem	stanowiska				
				robotnicze				nierobotnicze
Produkty zbożowe	kg•os. ⁻¹	7,42	6,79	7,13	6,29	8,97	6,19	9,00
	%	-19,1	-15,2	-14,2	-16,2	-18,2	-18,3	-16,7
w tym pieczywo	kg•os. ⁻¹	5,06	4,74	5,11	4,21	6,31	4,13	5,83
	%	-23,4	-20,9	-19,3	-21,9	-19,2	-24,4	-21,4
Mięso i przetwory	kg•os. ⁻¹	5,60	5,07	5,18	4,90	7,06	5,08	6,82
	%	2,4	3,7	5,9	0,2	4,4	-0,2	7,6
w tym drób	kg•os. ⁻¹	1,48	1,32	1,37	1,25	1,62	1,31	1,91
	%	10,4	17,9	22,3	11,6	-4,7	8,3	15,8
Ryby i przetwory	kg•os. ⁻¹	0,47	0,42	0,40	0,47	0,42	0,47	0,63
	%	9,3	5,0	5,3	4,4	10,5	9,3	14,5
Razem ^a produkty mleczarskie	kg•os. ⁻¹	12,84	2,44	11,35	13,97	12,23	13,19	14,34
	%	-17,7	-5,6	-5,4	-7,4	-38,1	-10,2	-24,1
w tym ^b : mleko	l•os. ⁻¹	3,64	3,11	3,17	3,01	5,50	3,16	4,63
	%	-32,5	-20,7	-19,5	-22,4	-36,9	-26,0	-33,0
jogurty	kg•os. ⁻¹	0,44	0,45	0,36	0,59	0,28	0,54	0,43
	%	33,3	15,4	24,1	3,5	86,7	14,9	43,3
sery	kg•os. ⁻¹	0,88	0,85	0,72	1,04	0,73	0,95	1,01
	%	6,0	9,0	9,1	5,1	-7,6	4,4	5,2
Jaja	szt.•os. ⁻¹	13,05	11,60	11,73	11,41	16,18	11,24	16,51
	%	-10,7	-7,9	-5,9	-11,1	-11,8	-13,6	-4,3
Thuszcze ogółem	kg•os. ⁻¹	1,39	1,25	1,30	1,16	1,53	1,16	1,81
	%	-10,9	-8,1	-5,8	-11,5	-13,1	-9,4	-7,2
w tym: zwierzęce	kg•os. ⁻¹	0,16	0,12	0,15	0,10	0,29	0,10	0,25
	%	-30,4	-25,0	-16,7	-16,7	-37,0	-23,1	-19,4

masło	kg•os. ⁻¹	0,29	0,25	0,21	0,30	0,27	0,31	0,39
	%	-6,5	-10,7	-12,5	-14,3	-6,9	-11,4	0,0
roślinne	kg•os. ⁻¹	0,94	0,87	0,95	0,77	0,97	0,75	1,17
	%	-6,9	-5,4	-2,1	-8,3	-4,0	-6,3	-6,4
Razem owoce, warzywa i soki	kg•os. ⁻¹	9,92	9,06	8,12	10,42	10,31	10,09	12,12
	%	-4,1	-1,9	-1,5	-4,9	-5,3	-3,8	-0,7
w tym: owoce i przetwory	kg•os. ⁻¹	3,59	3,24	2,76	3,94	3,66	3,67	4,51
	%	-12,4	-14,1	-15,9	-14,3	-11,6	-13,4	-5,5
warzywa i przetwory	kg•os. ⁻¹	5,24	4,64	4,47	4,88	6,07	4,77	6,77
	%	-3,9	3,8	3,5	3,0	-6,8	-0,6	-0,9
soki	kg•os. ⁻¹	1,09	1,18	0,89	1,60	0,58	1,65	0,84
	%	38,0	18,0	39,1	-1,2	141,7	13,8	37,7
Ziemniaki	kg•os. ⁻¹	5,27	4,59	5,14	3,79	7,45	3,66	6,94
	%	-32,6	-27,7	-25,7	-29,6	-22,8	-38,4	-30,8
Cukier, dżem, miód i słodycze	kg•os. ⁻¹	1,86	1,63	1,67	1,57	2,49	1,55	2,42
	%	-14,3	-8,4	-7,7	-9,8	-10,4	-12,9	-11,0
Wody	kg•os. ⁻¹	2,90	2,90	2,14	4,01	1,62	3,67	3,03
	%	161,3	132,0	167,5	99,5	295,1	129,4	138,6

^a Suma spożycia mleka płynnego, jogurtów, serów twarogowych, serów dojrzewających i topionych oraz śmietany i śmietanki po przeliczeniu na mleko w postaci surowca.

^b W wadze handlowej

Źródło: *Badania budżetów...* [2001, 2009] oraz obliczenia własne.

Rejman i in. 2004, *Popyt na żywność* 2009]. Na rozmiary spożycia naturalnego zasadniczy wpływ wywiera specjalizacja produkcyjna i stopień powiązania gospodarstwa rolnego z rynkiem, a także kierunek i dynamika zmian strukturalnych w rolnictwie, wyznaczające poziom życia członków gospodarstw domowych rolników. Stosunkowo duża skala samozaopatrzenia dotyczy także gospodarstw rencistów, a następnie gospodarstw emerytów, mniejsza jest w gospodarstwach osób utrzymujących się z niezarobkowych źródeł oraz pracujących na własny rachunek, najmniejsza zaś w gospodarstwach pracowników [Rejman i in. 2004].

Mimo że lata dziewięćdziesiąte XX wieku i mijającej już pierwszej dekady XXI wieku były w Polsce okresem dynamicznej denaturalizacji spożycia (m.in. w wyniku wzrostu dochodów i poziomu życia, rozwoju rynku żywności, spadku liczby ludności rolniczej, specjalizacji produkcyjnej gospodarstw rolnych i rosnącej towarowości produkcji), udział konsumpcji własnej w ilościowym spożyciu pozostaje stosunkowo duży (tabela 3). Analizy IERiGŻ-PIB [*Popyt na żywność* 2009], bazujące na danych z badań budżetowych GUS, ukazują, że w 2008 roku w gospodarstwach domowych ogółem samozaopatrzenie dotyczyło w największym stopniu ziemniaków i wynosiło 26% ich spożycia ogółem, następnie warzyw i jaj – około 20%, owoców i mleka świeżego – około 15%. Dużą odrębność wykazują gospodarstwa domowe rolników, w których skala samozaopatrzenia w te same produkty jest kilkukrotnie większa. W przypadku ziemniaków konsumpcja własna sięgała 85% spożycia ogółem, mleka i jaj – około 73%. Także w przypadku warzyw, owoców i tkankowych tłuszczów zwierzęcych produkcja własna stanowiła ponad połowę wielkości spożycia. W wyrażeniu wartościowym natomiast samozaopatrzenie w 2008 roku stanowiło 5,4% konsumpcji żywności w gospodarstwach domowych ogółem oraz 30,8% w gospodarstwach domowych rolników.

TABELA 3. Udział [%] samozaopatrzenia w ilościowym spożyciu żywności w gospodarstwach domowych ogółem i rolników w 2004 i 2008 roku

TABLE 3. Rate of self-supply in quantitative food consumption [%] in grand total households and farmers' households in 2004 and 2008

Grypy produktów żywnościowych	Gospodarstwa ogółem			Gospodarstwa rolników		
	2004	2008	wskaźnik zmian 2004–2008	2004	2008	wskaźnik zmian 2004–2008
Pieczywo i produkty zbożowe	1,3	0,8	0,62	6,8	3,5	0,51
Ziemniaki	28,1	26,2	0,93	92,4	84,3	0,91
Warzywa	21,5	20,1	0,93	63,3	59,4	0,94
Owoce	18,4	14,8	0,80	56,4	53,6	0,95
Mięso i przetwory	9,6	8,1	0,84	54,8	46,6	0,85
Mleko świeże	19,0	14,8	0,78	84,7	73,3	0,87
Sery twarogowe	11,3	7,8	0,68	58,6	42,9	0,73
Jaja	19,8	18,8	0,95	79,3	73,1	0,92
Masło	3,0	3,5	1,17	22,6	14,8	0,65
Tkankowe tłuszcze zwierzęce	13,6	12,5	0,92	61,5	50,0	0,81

Źródło: *Popyt na żywność* [2009] oraz obliczenia własne.

Na duży udział spożycia naturalnego w konsumpcji żywności, poza względami ekonomicznymi, mogą też wpływać aspekty żywieniowo-zdrowotne. Żywność z samozaopatrzenia spożywana w stanie nieprzetworzonym pochodzi „wprost z pola” i zachowuje w pełni wartości odżywcze. Produkty i potrawy sporządzone w gospodarstwie domowym z surowców z własnej produkcji nie zawierają substancji dodatkowych wykorzystywanych w przemyśle spożywczym i są postrzegane jako bezpieczniejsze zdrowotnie, co dla wielu konsumentów w Polsce ma w dalszym ciągu duże znaczenie. Jednak rozpatrując żywieniowo-zdrowotne aspekty samozaopatrzenia, należy wskazać także jego niekorzystny wpływ na wyżywienie, gdyż w gospodarstwach o dużym udziale spożycia naturalnego poziom i struktura konsumpcji ogółem uzależnione są od produkcji własnej, co skutkuje nasileniem sezonowości spożycia i małym urozmaiceniem pożywienia.

ZMIANY WE WZORCACH SPOŻYCIA W GRUPACH SPOŁECZNO-EKONOMICZNYCH GOSPODARSTW DOMOWYCH W LATACH 2000–2008

Dane bilansowe wykazały, że druga dekada reform systemowych w Polsce była okresem stabilizacji wzorca spożycia żywności lub utrwalania wcześniej obserwowanych tendencji. Zmiany wielkości konsumpcji były niewielkie w porównaniu do znaczących przeobrażeń w poziomie i strukturze spożycia żywności w latach dziewięćdziesiątych, zwłaszcza w ich pierwszej połowie. Tymczasem dane z badań budżetów gospodarstw domowych (tabela 2) ukazują, że lata 2000–2008 były okresem spadku spożycia większości grup produktów żywnościowych, które rejestrowane jest w tych badaniach na poziomie pozyskiwania żywności na potrzeby żywienia (łącznie zakupy, samozaopatrzenie oraz żywność otrzymana bezpłatnie).

W spożyciu żywności zagregowanej w 21 grup produktów uwzględnionych w tabeli 2 w przypadku 14 z nich odnotowano spadek w porównaniu do 2000 roku. Ze względu na skalę tego spadku w gospodarstwach ogółem można wyodrębnić 4 kategorie produktów:

- o bardzo dużym zmniejszeniu spożycia, rzędu 30%: mleko płynne (–33%), ziemniaki (–3%), tkankowe tłuszcze pochodzenia zwierzęcego, tj. smalec i inne (–30%),
- o znaczącym zmniejszeniu spożycia, rzędu 20%: pieczywo (–23%), razem produkty zbożowe (–19%), razem produkty mleczarskie (–18%),
- o średnim zmniejszeniu spożycia, rzędu 10–15%: cukier, dżem, miód i słodycze (–14%), owoce i przetwory (–12%), jaja (–11%), tłuszcze ogółem (–11%),
- o małym zmniejszeniu spożycia: masło (–7%), oleje i tłuszcze roślinne (–7%), razem warzywa, owoce i soki (–4%), warzywa (–4%).

Z żywieniowego punktu widzenia negatywnie należy ocenić spadek konsumpcji produktów mleczarskich, ziemniaków, produktów zbożowych, w tym pieczywa oraz owoców i warzyw. Zwłaszcza niepokojące jest zmniejszenie spożycia przetworów mlecznych, w tym mleka płynnego, ważnego źródła wapnia

i białka, które z mleka są bardziej ekonomicznie dostępne niż z pozostałych przetworów mlecznych. Głęboki spadek spożycia mleka nie jest rekompensowany większym spożyciem serów (wszystkich rodzajów), przeciętnie o 6%, przy czym wyjątek stanowiły tu gospodarstwa rolników, w których odnotowano spadek spożycia serów o prawie 8%. Sytuacji nie poprawia też bardzo duży wzrost konsumpcji jogurtów, średnio w gospodarstwach o 33%. Wystąpiła bowiem duża rozpiętość w skali tego zjawiska – od zaledwie 4% w gospodarstwach pracowników na stanowiskach nierobotniczych do 87% w gospodarstwach rolników. To duże zróżnicowanie skali wzrostu wynika z bardzo niskiego poziomu spożycia jogurtów, które w tych właśnie rodzajach gospodarstw było odpowiednio najwyższe i najniższe (0,59 i 0,28 kg.-os.⁻¹·mies.⁻¹).

Spadek konsumpcji ziemniaków i produktów zbożowych także oznacza niekorzystne reperkusje w wartości odżywczej racji pokarmowej. Produkty zbożowe są podstawą polskiego wyżywienia, dostarczając dużych ilości energii i składników odżywczych. W gospodarstwach ogółem są głównym źródłem energii (pochodzi z nich 36% wartości energetycznej diety), węglowodanów (58%), żelaza (38%), mięso i przetwory są na drugim miejscu, z udziałem równym 19%) oraz witaminy B₁ (39%). Są też drugim źródłem białka (22%) oraz trzecim wapnia (8%) i witaminy B₂ (14%). Ziemniaki natomiast są trzecim źródłem węglowodanów (9% ich dziennego spożycia) i witaminy C (16%) oraz czwartym żelaza (12%) i witaminy B₁ (8%). Obydwie grupy żywności dostarczają także dużej ilości błonnika i są prawie pozbawione tłuszczu. Żywieniowe znaczenie tych produktów wynika z wysokiego spożycia, a utrwalająca się spadkowa tendencja powoduje zmniejszanie ich roli w pokryciu dziennego zapotrzebowania. Niekorzystne żywieniowo są także zmiany w strukturze spożycia produktów zbożowych, polegające na zmniejszaniu spożycia pieczywa (o 1/4 wobec wielkości z 2000 roku) oraz zwiększaniu konsumpcji makaronu i ryżu. W każdej społeczno-ekonomicznej grupie gospodarstw domowych spadek spożycia pieczywa był większy niż grupy zbożowych ogółem (generalnie o 4–6 punktów procentowych) i tylko w gospodarstwach rolników praktycznie taki sam (różnica 1 punktu procentowego). Trzeba jednak zauważyć, że w strukturze spożycia pieczywa zachodzą pozytywne zmiany – zwiększa się udział pieczywa żytniego, zmniejsza pszenne i mieszane, dzięki czemu spożywane produkty piekarskie zawierają więcej regulujących składników (witamin z grupy B, składników mineralnych oraz błonnika).

Źródłem znaczących ilości składników regulujących i błonnika w racjach pokarmowych są warzywa i owoce, których spożycie wraz z sokami średnio w gospodarstwach w 2008 roku wynosiło prawie 10 kg.os.⁻¹ miesięcznie, a w zależności od typu społeczno-ekonomicznego gospodarstwa zmieniało się w zakresie od 8,1 do 12,1 kg.os.⁻¹, odpowiednio w gospodarstwach pracowników na stanowiskach robotniczych oraz emerytów i rencistów. Konsumpcja tych produktów zmniejszyła się w gospodarstwach ogółem o 4%, co było wypadkową spadku spożycia owoców o kilkanaście procent, niewielkiego ograniczenia konsumpcji warzyw oraz dużego wzrostu spożycia soków. Jednak w odniesieniu do soków owocowych i warzywnych, podobnie jak w przypadku jogurtów, odnotowano

dużą rozpiętość skali zjawiska przy bardzo niskim poziomie spożycia, wynoszącym średnio 1 kg-os.^{-1} miesięcznie. Warto zauważyć, że w zaleceniach żywnościowych we wszystkich wysoko rozwiniętych państwach świata zwraca się uwagę na konieczność zwiększenia spożycia warzyw i owoców. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) [*Diet, Nutrition...* 2003] w celach żywieniowych dla światowej populacji określiła, że minimalne dzienne spożycie netto tych produktów powinno wynosić 400 g-os.^{-1} . Tymczasem z omawianych danych z badań budżetowych, ukazujących spożycie brutto na poziomie zakupów żywności, wynika, że dzienne spożycie warzyw i owoców (z sokami) wynosiło średnio w gospodarstwach 331 g-os.^{-1} i zmieniało się w granicach 270–404 g. Spożycie netto jest zatem dużo niższe od wynikającego z tych obliczeń, gdyż w tych ilościach zawarte są wszystkie straty powstające w gospodarstwach domowych (ubytki naturalne, obróbka wstępna, marnotrawstwo, straty talerzowe itp.). Należy podkreślić, że warzywa i owoce zawsze były uważane za niezbędny składnik zdrowej diety ze względu na zawartość witamin, składników mineralnych, błonnika, walory dietetyczne i sensoryczne. Obecnie jednak większą uwagę przykładana się do ich właściwości funkcjonalnych, wynikających z zawartości specyficznych komponentów, biologicznie aktywnych związków chemicznych, niebędących składnikami odżywczymi. Coraz więcej badań naukowych informuje o ich możliwym lub udokumentowanym korzystnym wpływie na funkcjonowanie organizmu człowieka, wzmacniającym i zapobiegającym chorobom. Wśród nich znajdują się substancje barwiące i zapachowe, jak: polifenole, w tym flawonoidy (antocyjany, flawony, flawonole i inne), fitoestrogeny, karotenoidy, przy czym wiele z nich wykazuje właściwości antyoksydacyjne. Wśród owoców o wyjątkowych właściwościach funkcjonalnych, także z powodu ich barwy, znajdują się dobrze znane i uprawiane w Polsce gatunki, m.in. jabłka, czereśnie, śliwki, czarne jagody leśne i borówka amerykańska, truskawki, żurawiny.

Spadek spożycia pozostałych wymienionych grup produktów żywnościowych, tj. tłuszczów ogółem i każdej ich grupy asortymentowej oraz cukru z produktami o dużej jego zawartości, należy ocenić jako korzystne z żywieniowego punktu widzenia. Najbardziej zmniejszyła się konsumpcja tkankowych tłuszczów pochodzenia zwierzęcego, średnio o 30%, których miesięczne spożycie w 2008 roku wynosiło już tylko od 0,1 do 0,3 kg-os.^{-1} odpowiednio w gospodarstwach pracujących na własny rachunek i pracowników na stanowiskach nierobotniczych oraz w gospodarstwach rolników. Skala ograniczenia spożycia grupy słodkich produktów: cukru, dżemu, miodu i słodyczy, była dwukrotnie mniejsza, gdyż spadek konsumpcji wyniósł niecałe 15%.

W okresie 2000–2008 wzorzec spożycia zmieniał się bardziej niż wynika to z analizy danych liczbowych uzyskiwanych z badań budżetowych. Można tak wnioskować na podstawie rosnącej asortymentowo podaży żywności ze wszystkich branż przetwórstwa spożywczego. Wśród produktów żywnościowych kupowanych na co dzień znajduje się coraz więcej żywności wygodnej, szybkich przekąsek solonych i w postaci słodyczy, gotowych dań obiadowych, smarowideł serowo-tłuszczowych do pieczywa, dressingów, sosów, lodów, słodzonych napojów, w tym nektarów i napojów owocowych o dużym dodatku cukru, itp.

To dlatego dane bilansowe ukazują m.in. wzrost konsumpcji tłuszczów pochodzenia roślinnego, gdyż to one znajdują się w wysoko przetworzonej, wygodnej żywności. Ponadto systematycznie zwiększa się spożycie żywności poza domem, zarówno w sektorze gastronomii, jak i tej kupowanej w placówkach handlowych i spożywanej poza domem.

ZRÓŻNICOWANIE SPOŻYCIA ŻYWNOSCI W GOSPODARSTWACH DOMOWYCH WEDŁUG RÓŻNYCH KRYTERIÓW ICH KLASYFIKACJI

Pomimo niedoskonałości metodycznych, na co zwrócono uwagę w poprzednim rozdziale, badania budżetów gospodarstw domowych są niezwykle cennym źródłem informacji o sferze konsumpcji żywności. Pozwalają na analizę zróżnicowania spożycia w zależności od innych cech gospodarstw domowych, m.in. wysokości dochodów przypadających na jedną osobę oraz klasy miejscowości zamieszkania. GUS klasyfikuje gospodarstwa w 5 kwintylowych grup dochodowych, gdzie pierwszy kwintyl obejmuje 20% gospodarstw o najniższych dochodach, piąty zaś – 20% gospodarstw o najwyższych dochodach. Wyróżnia ponadto 6 grup gospodarstw w zależności od klasy miejscowości zamieszkania – wieś, oraz 5 kategorii miejskich gospodarstw, wyróżnionych według liczby mieszkańców w tych miastach. Zmienność wielkości spożycia podstawowych produktów żywnościowych lub ich grup w gospodarstwach domowych według tych parametrów oraz rodzaju społeczno-ekonomicznego gospodarstwa przedstawiono w tabeli 4.

Wartości współczynników zmienności ukazują, że czynnikiem w największym stopniu różnicującym spożycie żywności są dochody osiągane przez gospodarstwa. W 2008 roku dla 14 produktów lub ich grup (na 24 wyróżnione) współczynniki zmienności spożycia w obrębie poszczególnych grup kwintylowych gospodarstw były najwyższe. Taka obserwacja dotyczyła 10 rodzajów żywności w gospodarstwach według rodzaju społeczno-ekonomicznego. W grupach kwintylowych gospodarstw niższe wskaźniki zmienności niż w grupach społeczno-ekonomicznych dotyczyły jedynie tanich i podstawowych produktów, tj. przetworów zbożowych, pieczywa, mięsa i przetworów, w tym z mięsa czerwonego i drobiowego, mleka, jaj, jabłek, ziemniaków i grupy cukru z innymi produktami o dużej jego zawartości. Są to jednocześnie produkty, których spożycie jest silnie uzależnione od rodzaju społeczno-ekonomicznego gospodarstwa. Jest ono wysokie w gospodarstwach rolników oraz emerytów i rencistów, co omówiono w poprzednim rozdziale.

Wartość współczynnika zmienności powyżej 0,300 wskazuje na duże dysproporcje w spożyciu danego produktu. W grupach kwintylowych gospodarstw takie wartości dotyczyły (w kolejności malejącej): wód (0,509), soków owocowych i warzywnych (0,451), owoców południowych (0,398), czekolady, jogurtów, całej grupy owoców i przetworów oraz masła (0,335). Wartości minimalnie mniejsze od wyznaczonej granicy wystąpiły także w przypadku ryb i przetworów, serów dojrzewających i topionych oraz wyrobów ciastkarskich. W odniesieniu do grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw duża zmienność spoży-

TABELA 4. Zmienność wielkości spożycia podstawowych produktów żywnościowych lub ich grup w gospodarstwach domowych według kwintylowych grup dochodowych, grup społeczno-ekonomicznych oraz klasy miejscowości zamieszkania

TABLE 4. Variation coefficients of basic food products' (or food groups') consumption at household level – according to income level (quintile groups), source of income (socioeconomic groups) and class of locality of households

Produkty żywnościowe	Współczynniki zmienności spożycia w gospodarstwach domowych klasyfikowanych ze względu na:					
	kwintylowe grupy dochodowe		grupy społeczno-ekonomiczne ^a		klasę miejscowości zamieszkania ^b	
			rok ^c			
	2007	2008	2000	2007	2008	2008
Przetwory zbożowe:	0,027	0,028	0,182	0,174	0,178	0,125
pieczywo	0,031	0,038	0,162	0,172	0,179	0,140
wyroby ciastkarskie	0,331	0,293	0,202	0,163	0,162	0,072
Mięso i przetwory:	0,132	0,124	0,151	0,169	0,167	0,081
mięso czerwone	0,171	0,158	0,201	0,249	0,249	0,122
drób	0,112	0,101	0,203	0,190	0,187	0,101
wędliny wysokogatunkowe	0,351	0,325	0,238	0,150	0,133	0,088
Ryby i przetwory	0,336	0,298	0,188	0,194	0,191	0,054
Mleko	0,044	0,137	0,351	0,256	0,259	0,172
Jogurty	0,414	0,371	0,454	0,306	0,272	0,201
Sery twarogowe	0,289	0,275	0,218	0,185	0,181	0,152
Sery dojrzewające i topione	0,301	0,297	0,308	0,242	0,224	0,180
Jaja	0,116	0,102	0,177	0,192	0,195	0,072
Masło	0,348	0,335	0,203	0,218	0,216	0,105
Owoce i przetwory:	0,363	0,338	0,153	0,175	0,168	0,091
owoce południowe	0,425	0,398	0,321	0,261	0,253	0,175
owoce krajowe	0,326	0,200	0,158	0,178	0,229	0,062
Warzywa i przetwory	0,202	0,183	0,222	0,181	0,176	0,045
pomidory	0,276	0,260	0,207	0,172	0,170	0,085
Ziemniaki	0,066	0,081	0,269	0,174	0,297	0,198
Cukier, miód, czekolada, dżem i słodycze	0,098	0,078	0,162	0,163	0,225	0,146
czekolada	0,377	0,389	0,233	0,169	0,186	0,125
Wody	0,537	0,509	0,245	0,249	0,333	0,264
Soki owocowe i warzywne	0,469	0,451	0,494	0,456	0,436	0,250

^a Uwzględniono 6 grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw: pracowników na stanowiskach robotniczych, pracowników na stanowiskach nierobotniczych, rolników, pracujących na własny rachunek, emerytów oraz rencistów.

^b Uwzględniono 6 grup gospodarstw ze względu na klasę miejscowości zamieszkania: wieś, miasta o liczbie mieszkańców w tysiącach: poniżej 20, 20–99, 100–199, 200–499, 500 i więcej.

^c W zależności od dostępności danych.

Źródło: Na podstawie danych o spożyciu [*Budżety gospodarstw...* 2009].

cia dotyczyła dwóch grup produktów – soków owocowych i warzywnych (0,436) oraz wód (0,333).

Występowanie w dalszym ciągu silnej bariery ekonomicznej w spożyciu wymienionych produktów potwierdzają duże wartości współczynników elastyczności dochodowej popytu (spożycia). Według obliczeń Świetlik i Kwasek [2009], przeciętnie w gospodarstwach współczynnik dla żywności ogółem w 2007 roku wyniósł 0,360, ale w pierwszej grupie kwintylowej znac-

nie większa wartość – 1,058, wskazuje, że 20% gospodarstw w Polsce ma niedostateczne dochody, aby zaspokoić potrzeby żywieniowe, a żywność jest dla nich dobrem luksusowym. W pozostałych czterech grupach współczynniki elastyczności wynosiły od 0,592 (II kwintyl) do 0,171 (V kwintyl). Jedynie trzy grupy produktów: pieczywo, ziemniaki oraz margaryna i inne utwardzone tłuszcze roślinne, można uznać za dobra niższego rzędu, nawet w I grupie kwintylowej, ponieważ współczynniki elastyczności dochodowej popytu przyjmowały dla nich ujemne wartości. W gospodarstwach o najniższych dochodach ekonomicznie niedostępne były przede wszystkim produkty, dla których współczynnik elastyczności dochodowej przyjmował wartość powyżej dwóch. Były to: przetwory owocowe (2,687), mięso wołowe i cielęce, wody mineralne i napoje mleczne (2,147). Za dobra wyższego rzędu można też uznać kolejnych 15 produktów o współczynnikach elastyczności powyżej jedności.

Porównanie współczynników zmienności spożycia w gospodarstwach domowych według rodzaju społeczno-ekonomicznego w latach 2000 i 2008 ukazuje, że był to okres procesu homogenizacji konsumpcji żywności (tabela 4). W 2008 roku współczynniki zmienności były niższe niż w 2000 roku w przypadku 13 rodzajów żywności: produktów zbożowych, wyrobów ciastkarskich, mięsa drobiowego, wysokogatunkowych wędlin, mleka, jogurtów, obydwu grup serów, owoców południowych, warzyw i przetworów, pomidorów, czekolady oraz soków owocowych i warzywnych. Proces homogenizacji konsumpcji zachodził także w obrębie dochodowych grup kwintylowych. Porównując wskaźniki z 1999 roku obliczone przez Chmielewską [2001] z własnymi obliczeniami dla 2008 roku, odnotowano to zjawisko dla większości grup produktów żywnościowych. Tylko w przypadku 6 rodzajów artykułów: serów twarogowych, owoców krajowych i południowych, ryb i przetworów, masła oraz czekolady, wskaźniki zmienności wzrosły, ukazując większą niż wcześniej wrażliwość wielkości spożycia na sytuację dochodową gospodarstw.

Najmniejszą zmienność spożycia żywności odnotowano w gospodarstwach domowych wyodrębnionych według klasy miejscowości zamieszkania. Dla żadnego rodzaju żywności współczynnik nie przyjmował wartości powyżej 0,300, a wartości ponad 0,200 dotyczyły tylko trzech grup produktów: wód (0,264), soków owocowych i warzywnych (0,250) oraz jogurtów (0,201).

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Na rynku żywności zachowania konsumentów wynikają zarówno z uwarunkowań przyrodniczych i demograficznych, jak i ekonomicznych (w tym cen, dochodu, podaży i dostępności, aktywności marketingowej firm), psychologicznych i kulturowych. Decyzje nabywców wpływają z jednej strony na gospodarkę, produkcję rolniczą, handel czy zatrudnienie w sektorze spożywczym, z drugiej zaś determinują zdrowie każdego konsumenta i populacji państwa. Nieodpowiednie wzorce konsumpcji żywności, a także mała aktywność fizyczna, palenie papierosów i nadużywanie alkoholu w krajach rozwiniętych ekonomicznie,

w tym w Polsce, stanowią czynniki ryzyka wielu chorób cywilizacyjnych oraz wpływają na jakość życia ludności.

W ciągu dwudziestu lat po urynkowaniu polskiej gospodarki nastąpiły zasadnicze zmiany we wzorcach spożycia żywności. W spożyciu na poziomie populacji, tj. przypadającym na statystycznego mieszkańca kraju, w przypadku pięciu grup produktów żywnościowych wśród 10 analizowanych odnotowano tendencję spadkową. Były to: ziemniaki, zbożowe, warzywa, cukier i mleko, zatem pozostałych pięć: owoce, mięso, tłuszcze ogółem, ryby i jaja, charakteryzowała tendencja wzrostowa.

Ogólnie można stwierdzić, że w największym stopniu zmiany dotyczyły produktów pochodzenia zwierzęcego, tj. mięsa, masła, tłuszczów zwierzęcych oraz mleka. W przypadku mięsa należy zauważyć, że od 1997 roku jego spożycie stopniowo wzrasta. Jest to wynikiem dużego zainteresowania konsumentów mięsem drobiowym. Choć tradycyjnie w strukturze spożytego mięsa dominuje w Polsce wieprzowina, to od połowy lat dziewięćdziesiątych na drugim miejscu znajduje się drób. Jego konsumpcja jest obecnie 7 razy większa niż mięsa wołowego. W analizowanym okresie spożycie tego mięsa zmniejszyło się prawie 5-krotnie – z 16,4 do 3,8 kg-os.⁻¹ rocznie. Z uwagi na korzyści zdrowotne na podkreślenie zasługuje także zwiększający się udział ryb we wzorcach konsumpcji, zarówno na poziomie bilansów żywnościowych, jak i zaopatrzenia gospodarstw domowych. Również korzystne zmiany zaszły w strukturze spożycia tłuszczów, gdyż zmniejszył się udział tłuszczów zwierzęcych, tkankowych oraz masła, a zwiększył udział tłuszczów pochodzenia roślinnego. Jednak zmiany te doprowadziły do niekorzystnego wzrostu spożycia tłuszczów ogółem, a tę nadwyżkę tworzą głównie utwardzone tłuszcze roślinne, niebezpieczne dla zdrowia z powodu dużej zawartości kwasów tłuszczowych typu trans.

Analiza wzorców spożycia żywności w gospodarstwach domowych wykazała, że cechą najbardziej je różnicującą jest dochód gospodarstw, nieco mniejszy wpływ ma rodzaj społeczno-ekonomiczny gospodarstwa, a najmniejszy – kategoria miejsca zamieszkania.

Zmiany we wzorcach spożycia żywności na poziomie populacji i gospodarstw domowych spowodowały zmniejszenie wartości odżywczej racji pokarmowej w przypadku wapnia, białka i witaminy B₂. Zmiany te spowodowane były przede wszystkim 30-procentowym spadkiem spożycia mleka i jego przetworów. Wzrost spożycia mięsa i innych źródeł białka zwierzęcego nie był dostateczny, aby zrekompensować zmniejszenie podaży białka w diecie. Wykazane zmiany we wzorcach spożycia żywności oraz badania własne, dotyczące podaży żywności, popytu i potrzeb konsumentów, wskazują także na to, że rośnie spożycie produktów przetworzonych i gotowych do spożycia z rynku żywności wygodnej. Te przemiany, w połączeniu z innymi niekorzystnymi dla zdrowia człowieka zachowaniami w zakresie stylu życia, skutkują zwiększonym ryzykiem zachorowalności na choroby dieto-zależne.

BIBLIOGRAFIA

- Budżety gospodarstw domowych w 2000 r.*, 2001. GUS, Warszawa.
- Budżety gospodarstw domowych w 2008 r.*, 2009. GUS, Warszawa.
- Chmielewska B., 2001: *Nierówności społeczne w sferze żywienia*. Studia i Monografie. IERiGŻ, Warszawa.
- Chmielewska B., 2002: *Samozapatrzenie w rolnictwie*. Studia i Monografie 110. IERiGŻ, Warszawa.
- Diet, Nutrition and Prevention of Chronic Diseases. Report of a Joint WHO/FAO Expert Consultation*, 2003. WHO Technical Report Series 916, Geneva.
- Gutkowska K., 2000: *Wybrane problemy rodzin wiejskich*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Halicka E., Kowrygo B., 2009: *Polityka żywienia ludności – cele i instrumenty wdrażania*. W: *Żywność człowieka a zdrowie publiczne*. Red. J. Gawęcki, W. Roszkowski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa: 241–253.
- Kos Cz., 1980: *Modele i wzorce konsumpcji*. W: *Polityka i organizacja żywienia ludności*. Red. W. Kamiński. PWE, Warszawa: 111–119.
- Kowrygo B., Rejman K., Laskowski W., 2000: *Źródła pozyskiwania żywności w polskich gospodarstwach domowych*. „Przemysł Spożywczy” 8: 36–37.
- Popyt na żywność. Stan i perspektywy*, 2009. Analizy Rynkowe, grudzień. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Rejman K., Halicka E., Januszewska R., 2004: *Źródła zaopatrzenia w żywność wiejskich gospodarstw domowych na przełomie XX i XXI wieku*. „Wieś i Rolnictwo” 4: 145–159.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej, 2000... 2009. GUS, Warszawa.
- Świetlik K., Kwasek M., 2009: *Popyt na żywność*. W: *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2008 r.* Red. A. Kowalski. IERiGŻ-PIB, Warszawa: 160–183.
- Wiszniewski E., 1983: *Ekonomika konsumpcji*. PWE, Warszawa.

FOOD CONSUMPTION PATTERNS IN POLAND

Abstract. The aim of the presented analysis was to demonstrate changes in the food consumption patterns in Poland. Food balance sheet data from the years 1990–2008 and household budget surveys from 2000–2008 were studied. The collected data show that the main changes in food consumption patterns took place in the 1990s, after which the evolution of food consumption structure and level became more fixative. From the nutritional point of view favourable growth of fruit and fish consumption and decrease in the consumption of animal fat and sugar were noted. A drop in the consumption of milk and its products and growth of total fat consumption can be evaluated as disadvantages. Household budget data show that after 2000 the level of food consumption, including cereal products, potatoes, dairy products, eggs, fats (overall and animal), fresh and processed fruits and vegetables, as well as sugar, honey, jam and sweets generally decreased. However, the consumption of meat and fish, yoghurt and cheese, butter, juices and waters increased. Food consumption patterns of Polish families are being determined in the first place by their income situation and, next, by their social-economic features and the place of residence.

Key words: food consumption, consumption patterns, food balance sheets, household budget